

Events in Zoutpansburg from 1870-1904.
Mafhungo a kale

1

Vhathu vha kale vho vha vhe na vuhali. Ngauri Ramabulana o vha a tshi vhusa u swika Muledzhi na ha Madala na Vhudogwa na ha Matshavha ngauri ndi tsini ha Venda.

Matshavha o vha e nanga khulwane ya u fhunga mapfumo musi vha tshi ya ndwani, ngauri ndi vhathu vho bvaho thungo ya vhurwa, vho vha vho dzula ha Masimula vha lwa nae a shavhela Venda a dzula Mauluma. A shavha dali a ya Luvhola. Na hone a tuwa ngauri hu si na mafulo a kholomo, vha ya vha fhata ha Matshavha, tsini ha thavha ya Mafhishi (Bandolierkop).

Mashango a kale ndi musi e na dzinndwa, vhathanga vho vha vha tshi lisa masambi a vho-khotsi avho, na u zwima dziphukha nga mafulo na u dzula mirangani ya dzikholomo, vho di-lugisela u lwa na maswina, kana ndi ndau kana ndi vhathu.

2

Ha ri nga linwe duvha vho takala vha pfa nanga ya phala, na mukosi u tshi lila, vho vha vha tshi khou la vha tshi nwa vha pfa hu tshi pfi Makbuwa. O da asialaa, vho fhirela Venda; vho fhata mishasha yavho dzithavhani dza hone, Schoemansdal. Vhathu vha thoma u hanganea vha ri, "Ri do ya ngafhi? Vhanna avha vha do ri vhulaya".

Nyofho ya fara shango lothe, vha hanganea. Vha vhudzisana vha ri, "Vhatshena vhe ri mini?" Ngauri ho vha hu si na a divhaho zwe vha dela zwone. Vha elelwa vha ri, "A vhongo da nga ndwa, vho da u fhata, vha ri ri do zwi vhona". Nga u ofha vha vhudza vhathanga uri vha lise masambi ngauri vho vha vho di-lugisela u lwa arali vhatshena vha tshi funa u dzi rola. Mbilu dza Vhavenda na Vhasuthu dza duga vuhali.

Vha vha vhona zwauri a vha na ndwa, ndi vhathu vha khuvhe.

Tshifhingani tshenetshila Vhavenda na Vhasuthu a vhongo tshidzana na vhatshena zwavhudi, ngauri vengo lo vha lihulu.

K44/14

3

Ngauri Makh^uwa ndi v^hathu v^ha tshⁱt^uhu. Na V^hav^enda ndi v^hathu v^ha tshⁱt^uhu. Mav^huru hav^hala v^ho d^aho u f^hata m^udi wav^ho Schoemansdal (Ha F^unyuf^unyu) v^ho kund^wa nga V^hav^enda, ngauri a v^hongo p^fana na V^has^uthu na V^hav^enda.

Tshⁱf^hinga hetshⁱla ndi uri Mav^huru bav^hala v^ho v^ha v^ha sa athu u e^le^lwa z^wauri m^uthu m^urema a nga funz^wa.

V^ha hone v^hatsh^ena v^ha fun^ho uri m^uthu m^urema a funz^we maf^hungo a M^udzⁱmu, a si v^hanz^hi.

Tshⁱne tsha ri sh^aisa u p^fana na Makh^uwa a kale ndi uri v^ha ri kh^adeledza, ra v^ha sh^umela, ri tshⁱ lisa, ri tshⁱ lima, ri tshⁱ f^hanza kh^uni, ri sa v^honi malamba. Yone m^badela nang^we zwi zwin^we, na hone v^ho v^ha v^ha sa funi uri m^uthu m^urema a funz^we maf^hungo a M^udzⁱmu, na u dⁱv^ha Yesu, na u sendela tsini ha kereke yav^ho. Ngauri v^ho v^ha v^he v^hathu v^ha tshⁱt^uhu, ndi zwa misi he^lla v^hathu v^he na tshⁱt^uhu Muk^huwa a tshⁱ v^hulaha m^uthu m^urema zwi si na m^ulandu, na m^urema a v^hulaha Muk^huwa v^ha soko u v^hona goloi i si na m^uthu v^ho t^angula zwo^the, ndi zwone zwo v^usaho vengo v^ha tshⁱ v^ho v^hulaha nga tshⁱmbev^ha hu u lif^hedza, v^ha sa dⁱv^hi o mu v^hulayaho.

4

Ndi zwone zwo v^usaho vengo na tshⁱt^uhu. Musi Makh^uwa a tshⁱ ya u zwima v^ha t^uwa na v^hathu v^ho h^wala zwigidi, Muk^huwa o namela mbidi na tshigidi tshinwe tshⁱ h^walwa nga m^uthu wawe, ngauri v^ho v^ha v^ha tshⁱ zwima ndou na t^huda na nari na mvuv^hu na tshugulu. V^ha tshⁱ a u zwima v^ho v^ha v^ha sa v^huyi v^hothe nga phukha ndou narik tshugulu, ngauri ndi phukha dza v^huhali ha u lwa. Arali yo thuntshwa i a lwa, arali i songo farwa zwav^hudi, ngauri v^ha tou nanga khulwane. I lev^haho nga maanda ndi tshugulu, tshigidi tsha hone tshⁱ h^walwa nga v^hav^hili, v^ha tshⁱ thuntsha v^ha v^hea kha phande ya muri, ngauri a tshⁱ koni u poswa nga m^uthu o v^hea kha shada, zwigidi zwa kale zwo v^ha tshⁱ vorderlader -ta te-lwa nga mulomoni nga musili, ri shela musili phanda, ra kona u gadela dzadza (labi) nga laistok, ndi tsimbi ya u tatela ngayo,

RM/

ra kona/.....

5 ra kona u longa dobi kha muthondo wa tshigidi ngauri vha kale dobi yo vha li tomo la mahangahwe. Vhazwimi vho vha vha tshi hwala zwigidi na baniri i dzulaho dzigulu na dobi na lunanga lwa musili. Baniri ndi banda i re na zwiqwama zwa gulu na dobi i vho fhiwa kha khundu. Ngauri ndi mushumo wa u tatela nga lutatelo, zwigidi zwo vha zwi zwa Vorderlader Mbeu nzhzi zwothe ri ri ndi mukapudziwa tsha ndou, na nari, tshugulu, na thuda tshi pfi Poto, na mulomo muhulu, muthu e ethe ha hwali, tshi hwalwa nga vhavhili, musili wazwo u elwa nga zwanda zwi vhili hu na zwituku ndi Raifula mantshetshe zwilapfu. Na Mmini, zwa mabanda mavhili zwi tatelwa nga mulomoni na Garavhisi agterlader na muzonye tshi tatelwa nga murahu. Na dobi dzi na madzine adzo, ndi dobi dza Mabena, dzi re na thanga. Na tshinyembane, dzi tatela tivhilobo tsha milomo mivhili (twelooops) dobi yatsho a i na thoho.

6 Phukha hedzo khulwane dzo vha dzi tshi lwa. I lwaho nga maanda ndi tshugulu, ndi phukha i ofhisaho na vuhali. Arali vha tsha di tatela i tshi zwi vbona i a da u lwa. Vha fanela u tou dzumbama tshitakani nga u ofha. Ngauri i a lwa nga maanda na nga vuhali, Mavhuru vha shavha nga dzimbidi, vhatu vha shavha nga milenzhe, vha pika luvhilo vhanwe vha vbulawa henengei dakani, vha shaya na muvhulungi, ndi hone u vhengana hune ha bva hone ngauri a vha londi muthu murema. Ndi hone Vhasuthu na Vhavenda vha vhengana na Mavhuru ngazwo Vhavenda na Maguvhu, ndi hone vho zwi vbona vho zwi pfa! Ha vha u vhengana na u ng nyadzana u vhengana ho vha bo hula kha Vhavenda vho dzulaho dzithavhani khulu na madakani mahulu, ngauri vho vha vho fulufhela dzone zwinzhi ngauri na Vhavenda vho vha vho rambiwa u zwima dzindou huno

7 ngauri na vhone vha tshi vhilaela vha sa wani malamba, nanga dza ndou dzi tshi dzhiwa nga Mavhuru, Vhavenda vha shavha na zwigidi zwo vha hwaliswa. Mafhungo eneo a vusa ndwa, ngauri kha vhenevho Vhavenda, nduna yavho ya u zwima ndi Funyufunyu (Trompo) le a irwa nga Mavhuru Musi vho no vhuva u zwima,

RM/

Mavhuru/....

8

Mavhuru vha vhudza vhavheregi vhavho vha ri "Zwino ni ya haya, ni dzule vhege mbili ni vhuve ri ye u zwima hafhu, ngauri dzi-phukha dzo vha dzi tshee nanzhi dzo dala mashango othe. Vhavenda vho vha vha tshi tou u pfula nga misevhe na nga mbado dzo pfumbiwa, nga mishonga yavho uri dzi si vhe na maano. Vha tshi tou nanga ine vha funa ya sala dzinwe dza shavha, yone ya sala vha i rema maganu, ya mbo diwa henefho nga vhunanga havho, yo fa vhe ri, "A i liwi nga shango lithihi", vhe ri, "A i fheli. Hu da mashango othe, vha tangana ya di sala, ngauri vhatu vha kale vho vha vha sa li zwinzhi, na hone phukha dzo vha dzi tshi nga kholomo. Ndou vha tshi tou u sera nga fhasi hayo vha rema ya fa. Na ngoho vha newa ndila ya u ya mahayani. Vha ya hayani u awela. Vhufheloni ha vhege ya phanda, Vhavenda vha langana u lwa na Makhuwa. Vha ramba mbi vhe ri, "Tshiala, tshiala Vhailafuri," vha ita tshimbevha vhe ri muthihi nga muthihi a vutshela vhasa wawe, zwino vhe ri, "Nga ri ite maano, ri humbele zwinwe zwigidi, ri ri ndou dzo wa mutangani, ri fhoni zwigidi ri ni vhulabele dzidou, ri do vhuya na dzinanga, ndou dzi murahu ha thavha ya Sunguzwi". Vha newa zwigidi. Ha ri vhusiku vha vutshela Makhuwa vha lwa navho. Shango la Venda ndi la dzithavha na madaka mahulu, Makhuwa vha kundwa ngauri vho vha vha si na zwigidi zwa vhu di swi no nga zwa swino, na ganunu la hone lo vha li tshi tou tatelwa nga mulomoni vha tou fhisa nga mulilo nga murahu. Vha shavha la sala li tshi lila li lothe, milinga yalo vho vha vha tshi tika nga matombo, uri li si shavhe. A li swiki kule-kule.

Ha ri nga linwe duvha Makhuwa vha langana u tuwa. Ha ri vhusiku vha mbo di goda vha shavha. Ngauri a vho ngo vha na vhapthalali murahu havho.

9

Ha ri nga matshelo vha wana e matumba, vho pfuluwa, asivhalea, tshiruli tshi tshi duba, vha tshi ya vburwa vha sala vha tshi kanuka vha tshi ri, "Aa, aa" Hu si divhe muthu uri mulandu ndi mini?

RM/

U pfuluwa/.....

U pfuluwa uho ha Makh^uwa ha shavhisa v^hathu. Vha ha Matshavha, vhe ri "A ri lindeli hezwi zwi d^aho. Nanga ya phala ya lila, vha ha Matshavha, asivhalaa, vha shavhela v^hukovhela na masambi avho. Ngauri Makh^uwa o vha o gonya na mulambo wa Muegedzi vha ha Matshavha, vha u wela nga v^hukovhela, asivhala vha shavhela la Laga Malokong (Rev. Sonntag) vha t^anganedzwa hone. Vha fhata hone, vha rudza rudza mbilu yavho. Ha ri vho dzula henengei Madevhele a v^hulaha Makh^uwa Moordrift Muhalagwena, vho vha vhe Mavhuru vho tev^helaho Piet Potgieter, nga nwaha wonoyo.

10 Mafhungo eneo a vusa nndwa. Mukosi wa Makh^uwa wa lila wa guma v^hurwa. Vha da vha tshi phalala mukosi, vha kuvhangana, uri vha ye u lifhedzela vha havho. Na henengei musanda wa ha Laga Malokong phala ya lila. Vhe ri maswina ala o ri wana ndi hone hone haa? Ri a t^angana. Vhath^angana vha kuvhangana musanda.

Vha ha Matshavha vho vha vhe vhone, vhalwi, vha ima hu kondaho, vha ri, "Namusi ndi hone-hone. Vha tshi do ri v^hona! Makh^uwa, a kuvhangana". Mmbi ya laulwa, vha tsa na mulambo wa Muhalagwena. Vha luga musanda Malokong wa Ha Laga. Ho vha hu nga madekwana, vha edela hene^fho. Ha ri musi mapfuvhi a tshi tswuka. Makh^uwa a wela mulambo. Vha ya musanda. Vhath^angana vha bva vha tangana muvhunduni.

11 Vhatshena vha nise mulilo u bvaho Bai (Port Elizabeth) mutobvu wa shuluwa, wa ri tiki--ndi, tiki-ndi, tiki-ndi, v^harema ngauri vho vha vha si na zwigidi zwinzhi vha kundwa, vha shavha ngauri v^hathu vha tshi fhela. Vhe ri, "Ri a fhela!" vha shavha.

Makh^uwa vha thuba mudⁱ vha u longa mulilo, vha thuba kholomo na v^hathu, ndi hone vha ha Matshavha vha tshi zwi v^hona zwa^ri fhano a si hayani. Ndi khwine ri tshi humela murahu. Vha mbo di onese vha hu mela murahu hayani havho ha Matshavha. Na zwino ho no sala v^haduhulu.

Venda la mbo lala. Ha sala Mabastere, ngauri Ramabulana o vha fha shango la Muraleni na Mmara, vha tshi vha dina vha vha bvisisa vhana vha vhasidzana matanzhe z mahosi vha tshi luvha ngavho. Vho-Mphaphuli na vho-Madzivhandila na Rambuda. Wo vha u mulano, hu si na mulalo vhu vhuswina fhedzi. Na dzindau dzi hone, nga maanda muthu a sa tshimbili e ethe. Na shango lo vha li tshi lemela mashango a tshi vutshelana. Nndwa yo fhungudzea nga u da ha vhafunzi nga fhungo la Mudzimu. Ndi lone shothodzo la vhathu vhothe.

- 12 Vhana vha Ramabulana ndi Davhana na Rasikhuthuma na Makhado. Musi madzivha o xa, vhana vha Ramabulana vhangisana vuhosi, ha vuwa nndwa khulu, musi murathu wavho Makhado a tshi dzhena vuhosi. Davhana a shavhela ha Dzhiwawa, Makhado a mu tevhelela, a tuwa a ya ha Mphaphuli, a vhuya ha Mphaphuli a da a dzula Mpheni, Rasikhuthuma a dzula Tshitungulu. Nga linwe duvha Davhana a amba na Dzhiwawa uri vha die Rasikhuthuma. Dzhiwawa a ramba Vhatonga vha dia Rasikhuthuma, a shavhela Vhulovhedzi, musi o no dzula henengei, Dzhiwawa a dovha a mu tevhelelela uri a vhuye. Nangoho Rasikhuthuma a vhuela Tshitungulu a dzula hone a luvha Dzhiwawa. Dzhiwawa o vha e Mubodogisi a tshi bva Bodogisi. O da na nduna dzawe, ndi vho-Nwamanungu na Miswani, na Luresse Khosa ndi ene phosa lihulu na Fridirik. Musi a tshi bva Bodogisi o vha e muvhambadzi o da na Vhatonga vho mu hwalelela thundu dzawe na zwigidi swa mukapudziwa na mabodelo a halwa (Garafau) ndi mabodelo mahulwane li hwalwa nga vhathu vhavhili.

13

Vhatonga vha mu ita khosi yavho, vha mu luvha, ngauri o vha e na zwigidi, ngauri vhathu vha kale vho vha vha tshi ofha tshigidi, ndi hone a tshi vha khosi. Toloki muambeleli wawe o vha e April Tshinetise munwali ndi Bwatama, e na mapholisa awe, muthelo wawe vho vha vha tshi thelela nga malembe mavhili kana mana. Boando yo vha i tshi thelela vhathu vhana. Muvhuso wawe wa hula a ya u dia ha Tshikumbu phanda ha Thengwe na Lwamondo na ha Magoro na ha Rambuda, na Luvhola, na ha Begwa. Nga linwe duvha Mavhuru vha mu fara, vha tuwa nae vha mu/....

14

vha mu isa Kimberley, vhudzuloni hawe na dzula Mr. Greeve
 nwaha muthihi, a dovha a vhuya vhudzuloni hawe. O vha e na
 khotho ya u khotha vhathu khayo. Ndi danda lihulu li re na
 mabuli manzhi, vha longa mulenzhe muthihi muthihi khalo. Na
 katsi o vha e nayo. Ndi thambo dzo lukiwaho sa thahu, dzi na
 mapfundo dzo vhofohelelwa kha thandanana. Musi vha tshi rwa
 muthu vha bvula badzhi na hembe, vha mu shuvhamisa vha vhofoha
 zwanda na milenzhe. Vha rola sambelo vha shela madi vha
 longa katsi ngomu vho shela na mano. Arali muthu e na
 mulandu vha do ri mulifho wa mulandu wau ndi bonndo thanu.
 Arali a si na ndi katsi thanu. Na Vhavenda vho vha vha
 tshi mu ofha, vho-Tshivhase na vho-Mphaphuli vha tshi ya vha
 tshi luvha na vho-Rambuda na Ne-Lwamondo. Vho vha vha tshi
 ya u luvha ha Dzhiwawa, o vha a tshi ita a tshi vha vhidza vha
 tshi ya na dzikhholomo, na mali, na ene a tshi vha Thavhela
 kholomo. Ndi musu e munna o thanyaho e na musengele
 (musununu) Misengele i bva hone, Mabodogisi ndi vhathu vho
 thanyaho. Na Fernandez @ Nwatshikurwana, e na milamula
 minzhi milamula ine na i vhona shangoni la Venda i bva
 hone. Na ha Jan Varde e na bulasi fhanu, Venda Tshakhuma.

15

Masakha a shango la Dzhiwawa ndi Lutanandwa ngauri ndi
 hone ho gumaho shango la Rasikhuthuma, ngeno dzithavhani,
 vho vha vha tshi ri ndi Tshabwa seli ha Luvuvhu, vho ri ndi
 Tshilunguni, Spelonken.

Nga munwe nwaha ha da masotsha, vha fhira vha tshi fara
 Dzhiwawa, vha tshimbila nae vha tshi thelisa, ngauri vho vha
 vha tshi mu ofha uri a nga vha vutshela u lwa navho. Vha
 vhuya vha swika ha Mphaphuli, Thengwe na ha Tshivhase na
 Venda lothe.

Musi vha tshi vhuya ndi hone vha tshi fara Mukhesi
 Ne-Tsianda, ngauri o vha a tshi lwa na Mugivhi, vha fara Mukhesi
 vha tuwa nae. Ndi hone vhafunzi E. Schwellnus vha tshi amba na
 Masotsha na Dzhiwawa uri vha rume muthu wa u funza ha Mutsha,
 uri a tumule ndwa vha pfana, zwenezwo vha mbo ruma Mr.

RM/

Johannes Madima u dzula hone. Ndi hone ndwa ya Mugivhi na

Mukhesi/.....

K44/14

Mukhesi i tshi fhela.

16 Na Mr. Nikolaus Nephahwe a ya Dzanana ha Mashambe. Ndi hone ndwa ya ha Mutsha na Tsianda yo fhela, Mukhesi a tuwa na masotsha, vha mu isa ha Dzhiwawa, a sala hone a dzula nwaha a tshi shuma bada henefhala Mudzwiridi. Mukhesi musi o fhedza mulandu wawe a vhuzelela vhudzuloni hawe. Nndwa ya Mukhesi na Mugivhi ya mbo fhela nga fhungo la Mudzimu. Na nga Dzhiwawa na masotsha vhuswina ho vhe vhu vuhulu shangoni lothe la Venda. Hu tshi ri dzinndwa Hedzi ndau muthu a sa kovhelelwi nda nga zwivhanda Mutshimbili u fanela u tavhanya u dzhena mudini vha sa athu u vala khoro, ngauri li tshi kovhela, khoro dzi a valwa nga u ofha maswina na ndau. Vhathu vha kale vho vha vha sa tshimbili nga maanda. U bva Tshakhuma u ya ha Tshivhasa ndi maduvha mavhili, ngauri vho vha vha tshi lemela nga madikulo. Ndi malungu manzhi ane vha ambara khunduni, na nga u beba vhana. Ngauri nwana wa minwaha mitanu na muthibi u tsha di bebiwa. Ha athu u vha na murathu. Na hone vho vha vha sa koni u tshimbila nga maanda. Na hone shango lo vha li daka fhedzi. Na thangasi hu sa tshimbilwi. Hothehothe ndila i tshi ya nga midi. Muthu arali a tshi tuwa Luvhalani u tshi a Mangwelo hu todelwa mbuvha ya u lala ngeo. Muthu ha vhui, ndi one maitsele a kale shangoni lothe la Venda. Vha zwino a vha tsha hu ita kule. Ndi yone mishumo ya vha kale. Ndi musi vha tshi shengela nga maanda. Zwo fhedzwa nga vhafunzi vha kale nga fhungo la Mudzimu, ndi lone lo tumuleho vhuswina hothe.

17 Nduna dza Dzhiwawa Albasini ngedzi: Nwamanungu na Lureso, ndi vhone vhe a bva navho Bodogisi, vho mu hwalela thundu yawe, a da a vhea dzinwe nduna dzawe fhano Venda. Ndi Miswane, na Khuphani, na Mamukeani, na Mahlenga, na Shinyami, na Nwamandla na Homu, na Nwashikwamane na Tshigalo na Mudavhula, na Mphakathi na Mahunise na Mabisaudlaya, na Bogisi na Bungeni, na Nwadzinginya na Risinga na Munene wa Gwevhani, Maswanganyi o vha o dzula Luvhola. Ndi ene o vhangisanaho na Dzhiwawa vuhosi, ngauri o vha e na vhathu vhanzhi. Dzhiwawa a mu

RM/

ungelela/...

ungelela a ri, "Makhuwa vhe ri ida ri do u fha shango Marabastata"; a takuwa na mudzi wawe a ya hone. Vha tshi swika vha mbo mu fara vha mu longa khotthoni na masankosi na danda milenzheni, a fhedza maduvha, vhana vhawe vha da ha ene, a ri: ni songo da matsikho u khou tsekhisa masankosi a bvulea a mbo di shavha vhusiku, a da a vhudza vhana vhawe na vhasadzi vhawe, vha shavha vhusiku hothe, vha tshimbila maduvha mararu, vha swika Luonde, nga murahu ha thavha vha dzumbama hone, Makhuwa vha mu londa murahu, ngauri o tuwa na masankosi na magedane, vha zwi pfa u ri o dzumbama kha mukoma wa henefho. Vha tshi swika vha wana o shavha a ya ha Tshivhase, a vha nduna a hambela Tshivhase uri vha mu fhe vhathu, a bva tshira, a vhuya o thuba kholomo nanzhi, a da a nea Tshivhase. Nga linwe duvha a bva e ethe na vhathu vhawe, a wela mulambo wa Luvuvhu, a ya mudini wa Homu, a thuba kholomo dza Homu. Hongo vhulaha muthu hone o thuba kholomo fhedzi, a vhuya nadzo hayani hawe, Tshivhase a ri, "Ndi dzanga"; ene a ri, "A thongo thubela iwe". A mbo di shavha nadzo a ya Vhutonga nadzo a tshimbila a tshi la dzone, vha ha Munene-wa-Gwevhana, ho sala matavhinyana ndi vha ha Mamphuli wa Munene--Gwevhana vha Ha Maswanganye.

18

Tshilinde

Maphungwi

Radali Mathule

Maboho Nelwamondo

Vha ha Mutengwe vho vha vho dzula Lwamondo. Ha da Maphungwi a tshi bva S wazini e na vhura hawe, ho govelwa hothe nga ngovhela, a tshi vhulaha madulu na nngwe na ndau, a wela mulambo wa Luvuvhu nga thanganyoni ya Dzindi na Luvuvhu. A wetshela Tshifulanani a dzula hone. A vhulaha madulu na nngwe na ndau, a ya ha Dimbanyika a ri, "Nne ndi mudzimba, ndi vhulaha madulu na nngwe na ndau". Dimbanyika a ri, "Ndi zwone, vhulaha zwau", a vhulaha madulu na nngwe na ndau, mikumba a isa Nxelele. Ndi hone a tshi tshi tuwa Tshifulanani a ya a dzula Mutandani, a tuwa Mutandani a ya Lwamondo.

RM/

Zwenezwo/.....

Zwenezwo Mutengwe a sinyuwa a ri, "Vho rola shango langa",
 ndi hone Maphungwi a tshi lwa nae, vha mu tsisa kha thavha a
 dzula Mu angani. Vha vha vhulaha vhothe, ha sala Mutengwe;
 ndi hone vha tshi vha ita vho-tshifhe, vha mu nea musidzana
 uri vha vhulaha mutupo wawe wa Ndou, hu sda wa Mulaudzi,
 ndi hone vha tshi vha vho-tshifhe, vha tshi tungulela mapfene,
 u wone mudzimu wavho.

19 Mutengwe a beba Tsherane, Maphungwi a beba Radali. Radali
 a beba Mathule na Tshilinde, Tshilinde ndi ene o vhangisanaho na
 Mathule Mathule a beba Maboho, Maboho a ri, "Ane a vhulaha
 ndou ndi mu fha musidzana Mphathe. Na Makhomu, Sipholi, vhe
 ri, "Ri do ya u zwima ndou". Khosi ye ri, "Ndi zwone,
 iyani ni vhuye nadzo". Zwenezwo vha sa athu u takuwa,
 ha mbo da Mboi Tshinetise, a tshi bva Dzanani. A fhata ndu
 ya haisi, phanda ha Thoho ya Nari Makhwa vhe ri, "Muthu
 murema a fhata haisi, ndu i fanaho na yashu, ri a ya
 u thutha". Vha da na ganunu, vha lwa na vho nga maanda
 nga misevhe na nga mafumo na mbado. Ndi zwone zwine vha
 Lwamondo vha ana ngazwo vha tshi ri, "Wa Matshela, na mbado!"
 Matshela ndi khaladzi Vha vhulaha Hans, munna wa phopho
 kha ningo, ndi hone vha tshi thutha haisi yo fhatiwa phanda
 na Thoho-ya-Nari luvhundini vha vhu laha na Mutonga dzina
 lawe ndi Matsheni vha tumula thoho na tshanda, vha zwi nea
 vha ha Tshivhasa, ngauri vho phalala mukosi. Vha ha Tshivhasa
 vha ri, "Ri fheni na tshigidi, ngauri Mutonga ndi washu.
 Ni ri fha tshanda na dwatwa la thoho, ni ri ri itani nga
 dwatwa, Mutonga ndi washu". Vha Lwamondo vha hana vhe ri,
 "A rongo na ni ramba, tshigidi ndi tshashu, na Mukhuwa ndi
 washu." Vha ha Tshivhasa vha ri, "A ridi ri do zwi vhona,
 vha Lwamondo. Na Ni bebele mutanga u dale".

Vho da na Dzhiwawa, vha mbo di luvha Dzhiwawa, ngauri
 ndi ene o daho na mabi na kuganunu, vha mu tevhela na malembe
 na nanga dza ndou na kholomo vhe ri, "Yo! Ro vhulaha
 Mukhuwa ro di-ovhela mulandu". Ngauri ho vha hu si na tshede,
 na Dzhiwawa a ri, "No ita zwone. Ndo na ni vhona ni vhanna";
 na ene/....

ne ene o vha a sa divhi tshelade.

Nga linwe duvha Dzhiwawa a ya Kimberley a tshi ri u yo vhona mali na Daimane, a wana thanga ya murele ya Lwamondo, vhe ri, "Ri yo vhona khosi," munwe a tshi da u da na sheleni, munwe na mavhili, ngauri Maboho hongo luvha munwe muthu, o ri munna ha luvhi munwe. Nga linwe duvha Mphathe na Sipholi na Makhomu vhe ri, "Ri ya u zwima ha Tshivhasa," vha ha Tshivhasa vha vha tangula zwigidi vhe ri, Mutonga o vbulahwa nga rine, ndi mini na ri fha tshanda fhedzi u nga vhe ni bwise thobo na tshigidi." Vha Lwamondo vha lifhedza vha thuba kholomo dza Mapate na Duthuni na Tshisahulu vha Lwamondo vhe Mutongolwe, vha ha Tshivhasa vha da ri-lwa, navho ra vha fhedza vha ya u ramba Mabunyu vha da u lwa na Maboho a vha vbulaha vha ri govhela. Na Davhana a ramba vha ha Ngwana o rambela Makhado a lwa navho, vha dovha vha da Lwamondo. Ngauri ro vha ro vha fhedza vha tuwa vha swika ha Lambani. Vha vha sikela vha fa vhothe. Muzila o bva a tshi shavha, a wana Dzhiwawa, o dia Tshivhaswaulu. Vho shavha, ha sala hu si na muthu, vha dia Vumbani, ndi zwone zwe vha Tshakhuma vja shavhela Mangwele, shango lo tshinyala Luvhelani hu si na muthu na muthihi, vho shavhela thavhani. La sala

Manala

Mangwe

Mauvha

Mabulana

Madali

Marundela

Mazulu

Mavhegwa

Mangoma

Takata

Mauhu

20 cont

pfi Donboye Manukuse a dzewa nga vha ha Ngwana Muzila a dzula Tshitavhadulu, vha ha Tshikhatha, vhanna vhashwaana vhalapfu vha thaha dza mapango vha dzula ha Mashigishane Dandani. Vhanwe vha dzula Tshivhazwaulu, ngauri vho vha vho humbela Dzhiwawa uri vha dzule hone, na Vumbani na Tshitavhadulu. Nga linwe duvha Muzila a tevhelwa, a ya a onesa ha Dzhiwawa a humela murahu. Ha mbo da Mabastere vho da na zwigidi, u lwa vha posa zwigidi, vhe Tshirundzanani. Vha tshi posela Tshivhazwaulu, musi zwigidi zwi tshi lila. Zwi tshi ri "tiki-ndii, tiki-ndii", Vhavenda nga u ofha vhe ri, "Khamusi zwi fhedza vhathu kathihi". Musi vha tshi poswa vhe ri Mbanzhe, fola, Mbanzhe, fola vhe ri, "Vha a zwifha, ni lale ni lale, ni vha pfule nga misevhe", ngauri vho vha vhe na misevhe i re na vhutulu, vha pfula muthu u bo di fela henefho. Nndwa ya vha khulu, ngauri Vhavenda vho vha vho da vhothe. Vha kundwa vha bvisa vhana vha vhasidzana vha matanzhe. Mphaphuli a bvisa tanzhe lawe mmaa Katrina, mahosi othe vho bvisa matanzhe avho. Khosi i songo bvisho nwana ndi Maboho Ne-Lwamondo, ngauri o vha e muthu wa Dzhiwawa.

Ndi hone Mabastere a tshi tuwa a ya u dzula Muraleni. Mahosi othe a ya u luvha henegei, ngauri Ramabulana o nea Mabastere shango la Muraleni na Mara.

Ha mbo vuwa inwe nndwa Tshakhuma. Ho vha hu na munwe muthu wa gota we a vha o dzula Tshiswiswini, o shandukela Madzivhandila, a tshi luvha Dzhiwawa, o ambara zwiwasha zwandani zwi no nga malinga o newa nga Dzhiwawa. Madzivhandila a bvisa nanga dza ndou, a ramba Dzhiwawa. A da na umbi ya Vhatonga, vha da ha Madzivhandila Raluthaga, vha bva vhothe na vha Madzivhandila. Munne uyo u pfi Mavuhaputwi. (Mavuhanamune) Ndi lone dzina lwe vha mu dia ya vha nndwa khulu, vha mu fara vha tshi mu vhulaha, a fa o puta mavu, ngauri o ri mavu ha na mune. A fa o a puta.

Ndi hone Dzhiwawa a tshi ya hayani.

Nga linwe duvha, vha Tshakhuma vha vhulaha malume a

Raliphaswa/.....

21 cont. Raliphaswa nga u vhangisane na Raluthaga, nga uri o vha o bebwa henefho Tshakhuma, vha mu vhulaha. Vho vha vho dzula Tshiozwi (Tshitakani), Ramabulana a ri, u zwi pfa a sinyuwa a ramba. umbi ya u da u dia Madzivhandila. Vha lwa zwinzhi. Vhathu vha fhela nga maanda, vha ha Ramabulana vha shavha vha ya u ramva Mabeise vha da na tshigidi tshithini, vha vha shushedza nga tsho vhe ri: tiki-ndii! vha Tshakhume vhe u shavha. Vha yo guma ha Tshivhasa. Ha sala hu sina na muthu na muthihi. Shango lo oma. Mabeise vha huma, vha Tshakhuma vha langana. Vha bvisa musidzana Mashambe, nwana wa tanzhe na nanga dza ndou. Ndi hone vha tshi vho fhata vha dzula. Vha vho bvisa Lutho nga nwaha malembe mavvili nga muthihi. Nga uri ho vha hu si na mali nga vhuva musi ho novha na mali ndi musi munna a tshi bvisa disheleni. Ri tshi isa ha Ramabulana ri tshi luvha. Zwenezwo la mbo lalanyana.

Nga linwe divha Vhavenda vha langana vhothe Lwamondo na Tshakhuma na Tsianda, Mauluma na Dzanani, vho rambana u lwa na Vhatonga vha ha Matlasulele vho dzula fhala ho Sunduza Least a lima home. Seli ha Sendzi Matlasulele o vha a tshi luvha Dzhiwawa na Rasikhuthuma. Vhe ri, "Vhatonga avha ndi vhone vha ri rambelaho Makhawa; nga ri lwe navho, vha wele seli ha Luvuvhu". Ndi hone vha tshi wela Lutanandwa, vha ri u lwa na vha ha Matlasulele. Vhavenda vhe u shavha vho kundwa nga Vhatonga hu si vhe u fa ha vhathu Vhatonga na Vhavenda. Vha ha Tshivhasa vhe ri, "Hai, ni maphweha! Rine ri do vha kona," ya mbo tsa nga Mauluma, i tshi bva Xur Vuvha, ya kanda ha Murovhi, ya vha yo wela Sendzi i luga ha Matlasulele yo u farana Sendzi. Vha Tshivhasa vhe ri, "Zwi a shavha. Ri a shavha vha a di isa Lunwenweni lwa Sendzi. Vha Tshitungulu vha thivha ndila ya tshirungulu vha ha Tshitunguluxxhxaxix Tshivhasa vha fa zwinzhi. Nga Lunwenwe he ri vhathu mafumo na misevhe zwa lovhele ngomu madini, nga uri vho vha vha sa divhi dambuwo. Ng Ndi hone Matlasulele a tshi shavha a wela Luvuvhu.

La/...

La sala lo lala Venda.

22. Zwino ri rathela kha a murahu a Davhana Ramabulana o u dzama. Makhado a lwa na Davhana a shavhela Luonde, a fhira nga Tshakhuma asula a tsa ha Tshivhasa a fhirela ha Mphaphuli, a tuwa ha Mphaphuli a ya Nngwekhulu a dovha a tuwa Nngwekhulu a ya ha Dzhiwawa, a dzula hone. Makhado a zwi pfa zwa uri Davhana u henefho ha Dzhiwawa a bvisa nanga dza ndou na malembe, a isa ha Dzhiwawa a ri, "Ndi humbela Davhana uri ndi mu die, a thi funi uri a dzule tsini hanga. Ndi humbela uri u vhudze Vhatonga vhau vha songo mu phalala, na vha Luonde vha songo phalala vha mu farisa". Dzhiwawa a tenda. Makhado a ramba mmoi yawe ya da ha Dzhiwawa o ita tshimbevha. Dzhiwawa a nga ha zwi divhi, vha lwa nndwa khulu i si na muphalali, vha fhela vhatu. Ndi hone Davhana a tshi ri zwi a vavha ndi u shavha a wela Luvuvhu a ya Mpeni. Ndi hone a tshi amba na Dzhiwawa a ri, "Ndi mini u tshi ndatedza? Dzhiwawa a ri, "A thi koni u dzhena nndwa dzanu dza vhatu vharema, a thi zwi divhi Makhado a tshi da, hongo mbudza a ri: Ndi lwa na Davhana". Ndi hone Davhana a tshi dzula Mpheni, Dzhiwawa a ri, "Dzula zwau henefho". Ndi hone Davhana a tshi ya u ramba Maswadzi a ha Ngwana, vha lwa na Makhado. Ha kundwa Maswadzi, vha ya Lwamondo vha tshi tevhele Mabunyu vho daho Lwamondo, o rambiwa nga Tshivhasa, vha lwa navho vha vha kunda vha ya Tshakhuma vha di kundwa, ndi hone vha tshi ya ha Davhana. Vhe ri, "Ndi mini u tshi ri vhulahisa nga vhatu vhau, wa ri hu na kholomo, wo fhedzisa mavhutha a khosi?" Ha mbo vha u tuwa u ya ha Sigwadi. Vha yo fhelela hone.

Musi Dzhiwawa o fa, ha vhusanyana Toni Albasini.

Mavhuru vha rumela Kaptein Schiel, a vhusa Vhavenda na Vhatonga, munna wa vuhali. Ndi ene o rambaho Vhatonga

23. u yo dia ha Dzwuluvhulu na Vhulovhedzi.

Musi o no tuwa. Ha vhusa Tom Kelly nwaha muthihi,

ha da/...

Rm/

23 cont ha da Berend Vorster, munwali wawe ndi Mayer, Mazhevhe nga tshifhinga tsha Berend Vorster (Makumbe) ndi hone hu tshi vuwa ndwa ya Piet Joubert na Mphephu nga 1898. Musi Makhuwa vha tshi ya ha Mphephu, vhanwe vha da Tshakhuma vhe ri, "Ro da u linda mufunzi". Vha da na Vhatonga vhanzhi, Makhuwa vhe mahumi mavhili. Vho da nga madekwana, vha dzhena kerekoni, Vhatonga vha dzula nduni ya dasi. Vha ri vhangela mulingo vha tutula Vhavenda vha tou vhuya mashango othe Lwamondo, Tsianda ra wana hu si na na vhupfelo ha mare. Vha ri, "Muneri, vhudza Makhuwa au a tuwe zwino, a ri a funi fhano". Malofha a a tswuka zwino. Vhatonga henefho a vha tsha zwi kona, na Makhuwa vho no hanganea. Vhavenda vhe ri, "A ri funi ndwa mbili, gonyani vhanweni, ni funa u ri vhulabisa nga Mphephu. Arali na kundwa, rine ri do yafhi? Humani! Na Dombwe Jeremia a da-vho u ima na Makhuwa. U vha dadza o da na Vhatonga vhave-vho Ndi hone Makhuwa a tshi humela murahu vhe ri, "Matshelo ndwa i a thoma, Vhavenda vha langana vhe ri duu? vhe ri, "Arali na pfa mufhini u tshi tambela zwanda, ha Mphephu. Vha Tsianda ni die Dombwe vha Tshakhuma ne die Tshitavhadulu vha Mauluma ni die Tshitungulu, ni gume nga Luvuvhu, ni sie Tshitungulu musanda ni songo dzhena. Ya ri a i a farana henengei. Dzanani mufhini wa tambela zwanda, wa ri tiki-ndii? tiki ndii? wa pfa zwine ganunu la ita. Ngindi. Henefho Vhavenda vha matuwa muthu a tshi ri, Tsianda, ha Dombwe. Tshakhuma Tshitavhadulu. Mauluma Tshitungulu ye i tshi wela Lutanandwa Vhatonga vhe hu u shavha vha sia na zwothe. Na khuhu na mituli hai hai hai, asivho vha wela Luvuvhu. Kha vho Dombwe. Vha shavha, vha sia na dzigoloi dza thubiwa nga vha Tsianda. Linwe dubha Makhuwa vha ya u lwa na vha Tsianda. Vha vhulaha munwe munna ane a pfi Mantsana henefhala ho dzulaho, Tshisudzungwane.

Ndwa ya fhela, Mphephu a shavha a wela Vhembe. Ha thoma inwe ndwa ya Maisimane na Mavhuru nga 1899, Mr. Mayer a shavhela Tshakhuma Ntabeni, a dzula hone na Landros van

24 Zuller a dzula ha Mutsha. Mr. Mayer ndi ene o vhulawaho ngo vha ha Mphephu vho rumiwa nga Mr. Taylor (Bulala). Henefha Ntabeni ho pfi, "Iyani, ni fare Mazhevhe, arali a hana ni vhulaha", zwa pfi "Ha Muneri ni songo ya". Ravele a ruma muthu ha muneri Wessmann uri vha ya u fara Mazhevhe, arali a hana vha do mu vhulaha.

Tshikhathi hetsho ho vha hu si tshee na ndila ya u ya u sevha Mazhevhe, mukosi wo no lila hothe, vha Lwamondo vho no thivha ndila hothe na vha Tshakhuma vho thivha ra wana vhu vhulombo mbi ya Mphephu ya kuvhangana Mauluma ya vha yo phakha i ya ha Mazhevhe, ya mu wana mutshena e ri, "Kafuri", ndi hone dzi tshi do luga vha sa athu u amba nae a vha o no dzhia kula kugidi kutuku Mavhasali (revolver) tiki-ndii vhe ri ni tou fara vha mu fara, ngauri musadzi o vha e henefho a vhongo funa u vhulaha munna wawe musadzi e hone, vhe ri, "Mu iseni ha muneri," musi vha tshi vhona zwa uri musadzi o tuwa na vhana, vha mu bvisa, ndi uri vha tuwa nae kulenyana ha ndu, vha mu tangula ha vuwa tshilumbi nga mafumo vha mu tahadza muvhili dzi dzintho fhedzi muvhili wothe, naho mahosi vho thivhela a vho ngo farisa tshithu.

Vhutungu ndi hovhu ngauri vho sokou mu litsha, vha ruma muthu ha Muneri Wessmann vhe ri, "Ro rumiwa nga Ravele uri Mazhevhe vho vhulaha", ndi hone vha tshi vhudza musadzi wawe. Ra dzula vhege g yothe, nga vhege ya vhuvhili ha da lunwalo lwa uri Muneri nga ye u vhulunga Mazhevhe. Muneri Wessmann e ri ri a gonya thavhani ra wana u mulingo. Thovhela, ro tangana thoho, ri sa tsha divha tshine ra nga ponyoka ngatsho e ri, "A thi funi vha ofhaho", a khetha Isaac Mulaudzi, Ch. Mutshekwana, S. Mambada, Z. Mavhundane, Jonas Nemakhavhani a dzhia bere yawo, ra gonya henengei thavhani. Matsiko vho no vhudzwa zwa uri, "Mufunzi u khou ya u vhulunga Mazhevhe, ni songo vha vhulaha". Ri tshi tshimbila masiari ra vhona u nga

RM 25 ndi vhusiku, na mavhudzi a tshi ima ra wana shango lo fa.

Atsina/....

23/3 cont

Atsina²⁴/shango li a fa-vho, ra kondelala ri tshi ofha vha Lwamondo. Shango lo vhfha. Ri tshi swika t^hoho dzo tou oma, na ndevhe dzo tou hwetekana. Ra swika ra mu t^oda ri si mu wane, ra wana he vha mu v^hulabela hone, ra wana vhu v^hutolo zwi tshi ofhisa vho tou tswukisa muv^hundu, ra dovha ra t^oda ra wana tshalo tswawe he vha mu v^hea hone, na mutukana wa Jonas vho v^hewa fhethu huthihi mufunzi e ri, "Nga ri fukule, ri vhone arali e ene". Ra fukula ra wana e ene na mutukana wa Jonas vho ladzwa fhethu huthihi. Haa, vho mu kherukanya muvhili wothe. Ra dovha ra mu fukedza. Mufunzi a ita thabelo a tshi ravela a ri bonyi, ri shavha maswina. Ra vhuya hayani ngauri o v^hulungwa nga vha Mauluma ngauri ho pfi mufunzi a sa ya ni mu v^hulungwa vha thuba zwothe mimbete madrasi vha tou kherukanya, ra wana shango lo tou tahena nga mithenga ya madrasi, muthu a tshi tou guma nga magona. Ro vha ro t^uwa na dzipiki na hamula uri ri lugise gese lawe. Na hone a rongo wana mabulanga, vho vha vho thuba zwothe, ra vhuya hayani ra dzula, Bulala (Taylor) a ya ha Albasini Dzhiwawa mudini wawe. Ha da mudinda Mr. Piet Palmary, a tshi bva Tshilunguni e na bere khulu, o da u nengisa mufunzi na Yefrou, a vha nengisa ri sa zwi divhi, vha hona ndu dzavho na kereke, lo vha li duvha la mugivhela. Ha vha v^hutungu kha vhatendi, ngauri a ro ngo divha he vha ya. Vho vha vho ya u luvha ha Bulala-sonke-Matshengana nga Sondaha, ra pfa Vhavenda vha tshi ri, "Namusi Madzhagane no lovha, ngauri Mukhuwa wana o shavha". Re ri, "Ndi zwone, na rine ra di-lugisa, tsimbi ya lila, vha kuvhangana tsini ha muumo, vhanwe vha v^hea zwikhudo. Ra dzhena zwavhudi kereke, nga matshelo mufunzi a vhuya a ri, "Ndi bva u luvha". Maduvha mavhili o fhela. Bulala a swika Tshakhuma e na masotsha awe a mahumi mararu. Ra wana i khakhathi, Rev. Wessmann a si ho o ya Maungani ha Rev. Beuster uri na ene a ye u luvha. Ho sala Klatt. Ra wane mudavhi wo tou dala, vha tshi v^hudzisa uri Mavhuru a ngafhi, ra ri a hu na, ra lala navho na vhusiku. He i John Mavhuru a ngafhi, vha vuwa vha tshi humela murahu.

RM/

25.

A ha Madzivhandila Raluthaga shango la Tshakhuma ndi la mulalo. Ngauri dzina la uri Madzivhandila ndi uri a dzivhelaho ndila uri maswina a si dzhene. Ngauri ha funi ndwa, u funa mulalo. Arali muthu a bva mashangoni manwe, a tshi pandelwa u a mu tanganedza.

Ha ri musi madzivha o xa nga nwaha wa 1890 hu tshi dzhena Mbodi, ha vha na muvhango muhulu, vha vhangabo o vha o Ramaano na Mulangaphuma na Khangale na Sundani. Mbodi o vha o sumbedzwa ha Toni Albasini Dzhiwawa na ha Makhado, zwauri u dovha khosi ya matshelo, a dzula a tshi khwathiswa nga Muneri E. Schwellnus vhe ri, "Arali Mbodi a sa dzhena vuhosi, ndi khwine ndi tshi tuwa Tshakhuma, vha dzula vha tshi khwathisana nga maduvha Ha ri nga duvha la u vheva hawe vuhosi a da ha Muneri ngauri o vha a tshi dzula Muhuvhoya. A ri, "Muneri, matshelo ndi ya thavhani, ro vhidzwa hone, ndi hone vuhosi vhu tshi vhumbiwa matshelo". Muneri a Schwellnus vhe ri, "Ndi zwone Mbodi, kha ri gwadame". Vha gwadama nae, vha rabela Mudzimu uri a farise vuhosi hawe. Musi thabelo yo fhele vha onesana, vha khadana zwanda. Mbodi a tuwa o rula mbilu asula, u vhidza Ramulayo na magota awe vhothe. Khavho Mulangaphuma, na Ramaano na Makwarele na Khangale. Asivhala thavhani. Ndi mupfufhi si mphire, vha swika thavhani na zwigidi zwavho. Ndi khakhathi vha swika vha dzula vhe ri, "Ndi zwone, namusi hu vheva khosi. Tsha phanda, khosi i sa athu u vhumbe, hu na mulayo washu wa u vhona a re khosi. Hu yo vulwa pfamo ri do vhona a re khosi," ndi hone hu tshi iwa musanda vha linga u vula vhothe vha kundwa, ndi hone hu tshi vhidzwa Mbodi, a mbo di vula, mifhululu ya lila, ndi hone hu tshi iwa khoroni. Hu tshi adziwa mikumba na masila vha da vho mufukedza nga sila vha mu dzudza nthha ha mukumba vhe ri, "Khosi anu ndi yenei". Vha Tshakhuma. Vho vha tshi takuwa vho-Ramaano vho-Mulangaphuma. Vho sinyuwa, vhe ri, "Ri do zwi vhona," ndi u tuwa. Vha a gonya ha Makhado u suma Makhado a ri, "A ridi, nne ndi do ita/...

26 do hani? A vhu newi nga fhedzi, arali ni na maanda. vhathu a thi ni fhi, ni tou di-lwela nga inwi vhane. "Ndi hone vha tshi rambana nga tshavho, Ramaano. Mulangaphuma, Khangale, Sundani, na vhanwe vhavhili vha vhalanda vhavho. Tsevhi ya vha yo no swika thavhani ye ri, "Tshira tsho swika tshi nda ha thavha". Ha ri mapfuvhi a tshi tswuka, ra pfa mufhini u tshi tambela zwanda u tshi ri tiki-ndii tiki-ndii, murathu wa Mbodi a tshi khou vhasa mulilo khoroni, vha vha vho no mu vhona nga tshedza tsha mulilo, muthu a vha o no mu vhea nga mutobvu kha lurumbu, a mbo di wela fhasi; dzina lawe ndi Tshimange, vha mu kokodzela hayani, ngauri o vha a sa athu u fa. O mu vhulayaho ndi Rammulai. O vha o di-izumba nga tombo. Tsini ha khoro Munzhedzi gulu ya tumula mugwarelo wawe. Sikhwetha a vha o no mu vhone Rammulai. A tshi ri ndi a dovha u posa, Sikhwetha matsiko o no mu vhona, a mbo di mu nengula kha phanda a wela fhasi, a suvhela muedzini, vha tshi ya ha'ene, vha tshi swika vha tshi mu runga nga mafumo a shusha vha hawe nga lutshemo lu no nga lwa nguluvhe, vha hawe vhe u shavha, vho-Mulangaphuma na vho-Ramaano. Vha sa tsha lavhelesa murahu. Ha mbo di vha u shavha tshothe. Ha ri divha li tshi tavha, a vha o no swika Dombwe u phalala mukosi, o ramba Vhatonga vhawe. E mapfufhi si mphire, muthu a tshi u giya a runga fhasi. Vha tshi ri, "Sinike sibagwaze, baphi abafokazana". Ndi uri, "Ri fhe ri vha runge. A ngafhi magokhonono, ri a vhulaha, "vha mbo di gonya thavhani musanda u yo lamulela Mbodi, mudalo u tshi khou daliwa a tshi lila mavhilihili. Zwenezwo Dombwe a huma a ya hayani.

Ha ri n a la matshelo, ha da Mphephu a ima Mauluma e ri, "Ndi tevhelela gwala". Henefho shango la Tshakhuma la tshinyala u si vhe mushavho mutuku, Vhatonga vhe u shavha vha sia na mituli na zwiambaro. Re ri tshi vuwa nga matsheloni ra wana shango li si na na muthu. Hu tshi lila thukhuthukhu fhedzi i tshi ri: thukhuthukhu vhona. Vhatonga vho u shavha vha wela Luvuvhu vhe ri, "Bvesha ri bihile" ndi uri, "Venda

lo/...

27 lo vhfha". Vhavenda vhanwe vha nyofho vho u shavha vha ya vho Lwanondo Mphophu a humela bayani hawe ngauri o vha o da u dala ha Ravele. La mbo lala, ndi hone Mbodi a tshi vha khosi a pfi Madzivhandila, Ramulayo a itwa khosi Luvhalani a pfi Neluvhalani ngauri na ene o vha a sa athu u vha khosi, la mbo lala.

U swika Mbodi Madzivhandila a tshi dzama vuhosi ha Tshimbiluni Madzivhandila a ho ngo vha na muvhango ngauri ndi ha Tshikhuwa.

Mbodi Madzivhandila o dzama nga nwaha wa 1899, ha dzhona Tshimbiluni, o dzheniswa nga Makumbe Berend Vorster nga nwaha wa 1899, tshifhinga tsha ndwa ya Mavhuru na Maisiame i tshi thoma.

Ndi one mafhungo a kale, ngauri vhatu vha kale vho vha vha si na nyofho, na hone ho vha hu si na malwadze a no nga a zwino, ngauri vho vha vha sa amvari tshithu, vha sa pfi phepho, vhe vhanna vhukuma. Vha zwino vha dzula nga u gomela fhedzi, a hu na vhatannga vho khwathaho, zwi sokou tswimila hu vhatannga hu vhasidzana. Kana ndi dzinguvho dzine vha fuka na minwenda.

Na zwifuwo zwa zwino a zwi fani na zwa kale, na kholomo dza kale ndi dzinwe, dzi na maanda; na esela dza kale dzo vha dzi na maanda. Vhafunzi vha kale vho C. Beuster na vho E. Schwellnus vho vha vhe na esela dzavho, nthihi yo vha i tshi hwala saga ya mavhele i nthihi; ndi mini esela dza zwino dzi sa hwali saga? Ndi ngauri vho no dzi shandula madzina adzo kani? Esela i vho pfi mbongola na donngi, no zwi vbona zwithu zwa kale zwo fhambana na zwiswa.

Na maitete a kale ndi manwe, na maitete a zwino ndi manwe. Vha zwino vhe ri, "Vha kale a vho ngo thanya", vho thanya zwone. Matanzu maswa a tikwa nga malala, vhutali ho wanwa kha vha kale, vho dzhia hone vhutali kha vha kale.

RM/

Ndi/....

28

Ndi eneo-ha, Inwi vhaswa ni dzou sedza, a thi ambi zwone naa?
ndi tshi ri matanzu maswa a tikwa nga malala?

Mafhungo a Mphephu na Sinthumule.

Makhado Ramabulana o dzama nga 1895; Mphephu ndi musi o ya Kimberley, Sinthumule o rumiwa Vbukalanga nga mune wawe na dzigoloi dza 16 u yo rengisa mavhele. Vho vha vha siho hayani musi madzivha o xa. Mphephu a rwelwa lurale nga Mafolo ("Maak-vol", Pettendrick) a ri ngeno madzivha o xa. Na ngei Vbukalanga ha Sinthumule vha zwi pfa uri ho no dzhena khosi ntswa Malise, ho kuvhangana magota, vho-Rasivhetshela na vho-Ratombo na Makhokha Ravele a hana a tuwa.

Vha vhidza na Funyufunyu, a da-vho vhe ri, "Khosi ye ra sumbedzwa nga Ramabulana ndi yenei".

Funyufunyu a ri, "Ea?"

Vha thavha dzikholomo, Funyufunyu a ri, "Mpheni thoho ya nngu", musi a tshi la a ri, "Shone! Vhe ri, "Ai u ri mini?"

A ri, "Ndi ri Mphephu na Sinthumule vho shona", a tshi hoya Malise, na magota awe. A mbo di namela mbidi yawo a ya hayani; a tshi swika hayani a mbo di ruma vhatu ha Mphephu, uri a songo vhuya nga bada, ngauri vho langana u vha vhulaha. Na ha Sinthumule a rumela ngauralo.

Ha swika Sinthumule phanda a swika Vhulorwa ha Makhadzi Ndalambi, a ri, "No vhuya?"

A ri, "Ndo vhuya"

A ri, "Mukomana bathu u vhuya naa?"

Vhe ri, "Ha athu".

Ndalambi a ri, "Vhuhosi ho dzhenwa, na nne a thongo vhudzwa".

Sinthumule a ri, "Ndi a ya u lwa".

Ndalambi a ri, "U lwela nnyi?" Ene a ri, "Ndi lwela mukomana".

Ndalambi a ri, "Hai, vhuhosi a vhu lwelwi munwe; lindela mukomana, ngauri dzigoloi o vha o dzi sia ndilani".

Ndi hone a tshi ya ha Funyufunyu, a mu thavhela nngu, a ri, "Vhuhosi ho dzhenwa nga Malise".

RM/

Ene/...

Ene a ri, "Ndi a ya u lwa". Funyufunyu a ri, " U lwela nnyif?"

A ri, "Mukomana"

A ri "Lindela mukomana a vhuye".

Ndi hone a tshi ya phanda ha Makwatambani, a fhata mitsheto hone. Mphhephu na ene a swika Vhulorwa ha Makhadzi Ndalambi a ri, "Sinthumule o vha e fhano".

Mphhephu a ri, "Zwino vhona vho-Makhadzi vhe ri mini?"

Makhadzi a ri, "Nne ndi na mini, ndo lavhelesa vho-inwi na nne, hufha ndi songo vhudzwa!"

Ndi hone a tshi ya ha Funyufunyu dza wa matyotyotyo kholomo ndi hone a tshi ya ha murathu. Vhalangana yo u ramba ya guma nga Vhulorwa, vhe, "Matshelo ri ya thavhani". Vha ruma muthu vhe ri, "Ri fhano".

29

Vha thavhani vhe ri, "Nga vha de," vha sa zwi divhi zwauri ngomu hayani hu na tshimbevha, ngauri Kutame o dzula henefho musanda u na sia lawe, a vhudza Rasivhetshela a ri, "Siani langa ni songo da; na da, tshi a swa tshigidi nga matsheloni".

Vho-Mphhephu vha vhona muthu a tshi imisa tshanda o fara dugu tswuku, vhe ri, "Muthu u kho u da a tshi bva thavhani, ni si mu vhulaha".

A swika khavho matsiko ndi tshibikela a ri, "Vho taha thavhani, vho ya Malimuba, ngauri vhe ri: fhano a hu lwei".

Ndi hone Mphhephu a tshi ri, "Sinthumule Malimvha", ene a luge thavhani.

Thavhani a ho ngo vha na ndwa, ngauri vho vha vho taha. Malimuba vha fara taha u konda, vha fhela vhathu, a hovhelela a dzhena thondoni, ngei hayani vha tshi tou hana Vhailafuri.

Sinthumule a vhidzelela mukomana a ri, "Ngeno zwi a konda" ya vha yo bva thondo, vha mbo di taha vha Malise, vhathu vha fhela, midalo ya daliwa.

Ha rerwa zwa vuhosi, Mphhephu a ri, "Sinthumule nga a dzule Malimuba".

Funyufunyu a ri, "A songo dzula Malimuba; ndau mbili a dzi dzuli huthihi, mu iseni mudavhini khagala". Ndi hone a tshi ya Tshifhefhe, a dzula hone.

RM/

Nga/...

K44/14

Nga linwe duvha ha shavha tshibikela a shavhela ha Sinthumule. Mphephu a ruma mudinda u mu tevhela. Sinthumule a ri, "Hufha na fhano-vho hu hayani, o dzula zwawe.

Ha dovha ha shavha emane, a shavhela ha Sinthumule. A di ralo a ri, "Hufha e mmame, ndi mmame washu rothe".

Ha ri linwe duvha a inga halwa vhezhi a shela na burani, a vhidza magota othe a fhasi mudavhini na Tshivhodza na Phahwe na Mufeba, vha nwa halwa. Musi vho no dzolela a ri, "Ni a zwi pfa naa? Nne ndi ri nwana ha bebi munwe nwana, vha do wa vhothe".

Mufeba a ri, "U mini?"

Sinthumule a ri, "Ndi ri nwana ha bebi munwe nwana, vha do wa vhothe, Mufeba".

Ndi u namela mbidi yawe. Asula ndebvu dzi tshi tou fhefheba, u ya ha Mphephu; musu a tshi swika o tou shisa mabiko, a ri, "No sokou dzula ni tshi ungwa nga halwa. Shango lo dzhiwa nga Sinthumule, o kuvhanganya magota othe, u ri, "Nwana ha bebi munwe nwana, vha do wa vhothe."

Mphephu a ri, "E Sinthumule, naa Mufeba, a ri, "E; nne ndi nwana mutuku kani?"

30 Mphephu a ri, "Ndi do ruma mudinda wanga", a mbo di ruma mudinda a ya u vhudzisa a ri, "Ndo rumiwa". Mukoma a ya a vhudza Sinthumule a ri, "Ho da mudinga wa musanda".

A ri, "Mu vhudzeni a de," a ya a losha.

A ri, "Hu pfi mini?"

Mudinda a ri, "Hu pfi mafhungo ane nda a pfa ndi one naa? A u ri nwana ha bebi munwe nwana, vha do wa vhothe".

Sinthumule a ri, "Ndi zwone, nwana ha bebi munwe, vha do wa vhothe. Iya u vhudze Mphephu ngauralo".

Mudinda a mbo huma a swika a hanelela mune wawe a ri, "Mafhungo ndi one, muhali u ri: la da afha lo kovhela. Muhali".

Mphephu a ri, "Aa e Sinthumule, Tshiala ni rambe ni gume nga Vhulorwa. Vha ka thondo fhedzi ya kuvhangana musanda, ya ri dudu: Muthu a i phakha ene mune a ri

ndi/....

ndi a tsa nga nne mune, vha hana vhe ri, "Aiwa, muhali, vha songo ya", vha ri, a ri a tuwa thondo" mulingindi wa-tou lila vho di-tama zwavhudi, ngauri arali muthu a tshi ya ndwani u fanela u di-tama ngauri vhe ri munna u khodwa tshiala. Ya ri a i ya farana tsha vha tshibububu mufhini wa tambela zwanda mutobvu u tshi la muthu.

Zwenzwo ndi hone Sinthumule a tshi taha a wela Luvuvhu na Tshirovha, a dzula mifulani tshiaweloni na vhathu vhawe. A ruma Tshifhenya ha Matidze a ri, "Makhulu, ndi fhano".

Matidze a ri, "Nne ndi musadzi. Nga a fhire a ye hunwe, ngauri ndi vhaana vhanga vhothe, ndi nga si kone u dzhena mafhungo anu".

Mudinda a vhuya a hanelela Sinthumule, li tshi kovhela vha langana vhe ri, "Ri a wela".

Sinthumule a ri, "Khadani kholomo dzothe dzi wele. Heneho na we a vha a tshi funa u sala, hongo tsha sala, ngauri kholomo dzo wela vha kalaha vhe ri, "A ri yi". Vho-Mariba na Musida mufara u tshi litsha. Vhuromu, murathu wa Musida, vha wela na Sinthumule, na nwana wa Musida, vha yo dzula ha Gill mifulani a fhata mudi muhulu. Ndi hone he Sinthumule a thoma u funzwa a vha mutendi.

Ha ri nga linwe duvha a ya ha Manavhela. A ri, "U nga si ntendele uri ndi dzhene fhano naa?" Manavhela a ri, "Nga vha de zwavho, nwana wa khosi; hufha ni vhathihi". Ndi hone Manavhela a tshi a ha Mphephu nga tshimbevha a ri, "Ndi funa u ita tshikantsi; ri do lwa na Makhuwa".

Hone Mphephu nga u sa divha tshimbevha tsha Manavhela a tenda.

31 A fhata mitsheto, musi mitsheto yo fhela, a ruma muthu ha Sinthumule a ri, "Mitsheto yo fhela."

A ri, "Ndi zwone", a vhudza Mavolontiri (Makhuwa) a ri, "Nne ndi a wela ha Manavhela".

Vhe ri, "Ndi zwone, arali wa lwa namusi u swika li tshi kovhela, matshelo ri do u phalala".

Mudinda o vha o no ya kale thavhani ya ha Mufeba, a ri,

3/cont "Sinthumule o dzhena ha Manavhela".

Mphephu a ri, "Tshiala! ni gume nga Vhulorwa na ha Funyufunyu", yo u ramba ya ramba suke, ye i tshi tsa e ri, "Ndi a tsa nga nne mune," vhe ri, "Aiwa muhali", e ri, "Ndi songo posa tshigidi, ni tou fara; arali e Sinthumule ni songo mu vhulaha, ane a mu vhulaha, na ene u ya vhulahwa. Ni tou runga nga mapfumo".

Ya ri u farana, tshikhoo tsha tou lila hu si vhe u fa ha vhathu.

Baas Hans (Libada) a ri i tsha di vha ndwa ya vhatukana. Musi Mphephu a tshi do swika ndi hone ni tshi do vhona ndwa vhukuma, Ngauri vho vha vha tshi kundwa u dzhena thavhani, ngauri yo vhfifa nga maanda. A vha u a da Tshilamulela vhakalaha = Mphephu wa ha Ramabulana, Baas Hans na Mavolontiri vho ima seli ha Muhohodi, Baas Hans a tshi vhona tshiruli tshi tshi duba a ri, "Ahaa, zwino ndi hone ni tshi do vhona ndwa vhukuma", a da a ima ha Mufeba, uyu mushwaana. A tsha di tima-tima, munwe muthannga we a vha e henefho tsini hawe a ri, "Munadzi wa Mphephu u thohoni yawe. A ri zhuvhu, a u rwa nga fhasi, a ri ruthu a ri: pbweha diwe, u twa wo ri dzudza fhanu vhathu vhe tshi fhela a vha o mu tutula a tshi a ri: tswimila sa mmbwa ya kotho, a tshi ri tswii? tswii? ni songo posa tshigidi ni tou fara, hu si vhe u fa ha vhathu. Baas Hans a ri, "Zwino ndi hone ndwa vhukuma, ya ri u farana, tsha vha tshibububu, a vha o bva uyu musekene, Sinthumule, vha mu fha ndila, a bva e ethe, vhathu vhawe vha fhela. Muthu arali a tshi bva vha runga, thavha vha longa mulilo. Ndi hone Baas Hans a tshi vhudza Mavolontiri a ri, "No zwi vhona-ha, ndi yone ndwa vhukuma", musi Sinthumule a tshi swika kha Mavolontiri a tou ri nga zwivhindi phasha, muso o no dzivhuluwa a ri, "Ndi mini ni songo mpfarisa?" vhe ri, "A ri dzheni ndwa dza Makafuri". Ndi hone Sinthumule a tshi ya Pretoria u ramba Makuwa.

32

Muthoiwane o vha o dzula Vuvha, a pandelwa Vuvha nga Mphephu a shavhela ha Nwandzinginya, a fhata mudi muhulu.

RM/

Nga/.....

K44/14

Nga linwe duvha Ratombo (Makheda) a vhudza Nwandzinginya a ri, "Matshelo ndi do da u thavhela kholomo yanga henefho, ndi tshi thavhela mavhelo", matsiko ndi tshimbevha. U funa u dia Muthoiwane. Na hone mudini wa Muthoiwane, o vha o fhata na Vhaton a tsini, musi mapfuvhi a tshi tswuka Ratombo a vha o bvelela na tshira tshwe. Yo u farana na Muthoiwane, Ratombo a kundwa u dzhena mudini, Ratombo a fhedza Vhatonga. Ho vha hu na Mutonga henefho mudini wa Muthoiwane, a tangana na Muvenda u a runga, a ri, "Ndi'we thamba tshira", ndi hone Muthoiwane a tshi shavha na kholomo dzawe a ya Tshilunguni. Zwinzhi ho vhulawa vhasadzi, ha Nwandzinginya a vho ngo swika, ngauri vho vha vha tshi toda Muthoiwane, ndi hone Vhatonga vha tshi ira Ratombo, vhe ri ndi "Tshidlaya-navhahura".

END S 319.